

14. Козюбра М.І. Загальна теорія права: підручник. К.: Ваіте, 2015.
15. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Видання четверте, перероблене та доповнене. Х.: ТОВ «Одіссей», 2008.
16. Особливості здійснення суб'єктивних прав учасниками цивільних відносин: монографія / За заг. ред. академіка НАПрН України В.В. Луця. К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011.
17. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / Відп. ред. Я.М. Шевченко. Хмельницький: Вид. Хмельницького ун-ту управління та права, 2007.
18. Погрібний С.О. Структура механізму досягнення мети правового регулювання цивільних відносин. Підприємство, господарство і право. 2006. № 9.

ПЛЄВА В. А.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права
і процесу
(Національна академія внутрішніх
справ)

МАЗУР В. В.,

кандидат юридичних наук, старший
викладач кафедри цивільного права
і процесу
(Національна академія внутрішніх
справ)

УДК 347.15/.17

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ОГОЛОШЕННЯ ОСОБИ ПОМЕРЛОЮ» І «ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ СМЕРТІ» ЗА ЦИВІЛЬНИМ ТА ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

В статті здійснено порівняльно-правовий аналіз законодавства щодо встановлення факту смерті особи та оголошення її померлою.

Ключові слова: цивільне законодавство, цивільно-процесуальне законодавство, оголошення особи померлою, встановлення факту смерті особи.

В статье проведен сравнительно-правовой анализ законодательства, что касается установления факта смерти лица и объявления ее умершим.

Ключевые слова: гражданское законодательство, гражданско-процесуальное законодательство, объявления лица умершим, установления факта смерти лица.

The article deals with the comparative legal analysis of legislation on the establishment of the fact of death of a person and the announcement of her death.

Key words: civil law, civil procedural law, announcement of dead person, establishing the fact of death of a person.

Вступ. Ст. 1 Конституції України визначає українську державу як суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу. Суверенність є необхідною передумовою конституційного ладу в будь-якій державі. Держава здатна виражати волю своїх громадян тоді, коли вона є суверенною. Суверенітет як необхідний атрибут державної влади виступає якісною рисою держави і становить важливий принцип конституційного ладу України.

За ст. 3 Конституції України, людина визнана найвищою соціальною цінністю, а її права, свободи та їх гарантії – такими, що визначають зміст і спрямованість діяльності держави. У зв'язку з цим одним і основних завдань держави є створення сприятливих умов для розвитку кожного індивіда – фізичної особи і, як наслідок, утвердження громадянського суспільства.

З місцем проживання тісно пов'язані такі інститути цивільного права, як оголошення особи померлою та встановлення факту смерті особи. Ці інститути мають вносити визначеність у цивільні, сімейні та інші правові відносини.

Незважаючи на значну кількість теоретичних досліджень із цієї теми (С.С. Бичкової, Ю.В. Білоусова, І.А. Бірюкова, С.В. Васильєва, О.В. Дзери, О.С. Іоффе, Т.В. Корчак, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданика, В.І. Тertiшнікова, С.Я. Фурси, Є.О. Харитонова, Я.М. Шевченко, М.Й. Штефана та ін.), на практиці виникають проблеми у сприйнятті і тлумаченні інституту встановлення факту смерті особи, які досі не знайшли свого наукового розв'язання. Про складність дослідження та актуальність цієї проблематики свідчить той факт, що оголошення особи померлою та встановлення факту смерті особи регламентується нормами цивільного права, цивільного процесу, законодавством про нотаріат та реєстрацію актів цивільного стану в Україні. Судочинство з розгляду цих справ має здійснюватися в порядку окремого провадження, однак наукові дискусії з цього приводу не припиняються й нині.

Інституту встановлення факту смерті фізичних осіб приділено мало уваги у ЦК та ЦПК, а також в іншому законодавстві. Всі наведені обставини ускладнюють практичну діяльність уповноважених державою осіб, що охороняють і захищають права осіб, які оголошені померлими, та тих осіб і їхніх родичів, щодо яких встановлено факт смерті.

Цим двом інститутам через призму порівняння не було присвячено жодного комплексного дослідження. Ця невідомість є об'єктивною перешкодою в реалізації іншими учасниками правовідносин своїх суб'єктивних прав або виконання юридичних обов'язків.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення характеристики та проведення порівняльно-правового аналізу таких інститутів, як оголошення особи померлою та встановлення факту смерті особи, а також довести через призму порівняння, що ці два інститути майже тотожні.

Результати дослідження. Цивільним кодексом України зацікавленим особам надано змогу, якщо для цього є правові підстави, оголосити особу померлою в установленому законом порядку. Тривала відсутність фізичної особи в місці її проживання може мати ряд негативних наслідків як для третіх осіб, так і для майна самої фізичної особи. Інколи довготривала відсутність особи дає підстави припускати, що такої особи вже немає в живих.

Відповідно до ст. 46 Цивільного кодексу України [1], фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців, а за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше шести місяців.

Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це. Фізична особа, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку або у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена померлою від дня її вірогідної смерті.

Порядок оголошення фізичної особи померлою встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України.

Варто зазначити, що оголошення громадянина померлим базується на презумпції смертності (тобто на припущенні, що громадянин, який відсутній, – мертвий) [2, с. 174].

Презумпції – це закріплені в нормах права припущення про наявність чи відсутність певних фактів, які мають юридичне значення, тобто презумпції – узагальнення не достовірні, факти умовні, але можливі.

У правовій реальності презумпції є феноменом, який, не будучи юридичним фактом, може породжувати правовідносини, виступати способом встановлення юридичних фактів, за якого юридичний факт передбачається наявним на підставі повторюваного, типового явища об'єктивної реальності.

Згідно з цивільно-процесуальним законодавством, фізична особа може бути оголошена померлою лише в судовому порядку. Такі справи розглядаються судами в порядку окремого провадження. Заява подається до суду за місцем проживання заявника або за останнім відомим місцем проживання (перебування) фізичної особи, місцеперебування якої невідоме, або за місцезнаходженням її майна. В такій заяві має бути обов'язково зазначено мету, задля якої необхідно оголосити фізичну особу померлою, а також послатися на обставини, що дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку (ст.ст. 305, 306 Цивільного процесуального кодексу України) [3].

Відповідно до ч. 2 ст. 308 Цивільного процесуального кодексу України після набрання законної сили рішенням про оголошення фізичної особи померлою суд надсилає рішення відповідному органу державної реєстрації актів цивільного стану для реєстрації смерті фізичної особи, а також до нотаріуса за місцем відкриття спадщини, а в населеному пункті, де немає нотаріуса, – відповідного органу місцевого самоврядування для вжиття заходів щодо охорони спадкового майна. За наявності в населеному пункті кількох нотаріусів, а також у випадках, коли місце відкриття спадщини невідоме, рішення надсилається до державного нотаріального архіву з метою передачі його за належністю уповноваженому нотаріусу для вжиття заходів з охорони спадкового майна.

На підставі рішення суду про оголошення громадянина померлим орган РАЦСу видає свідоцтво про смерть. Оголошення громадянина померлим тягне за собою ті самі наслідки, що і смерть фізичної особи, зокрема відкривається спадщина, відбувається перехід майна до правонаступників. Спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчувувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини. Нотаріус, який видав спадкоємцеві свідоцтво про право на спадщину на нерухоме майно, накладає на нього заборону відчуження. Необхідно зауважити, що оголошення фізичної особи померлою не означає, що ця особа позбавляється правоздатності та дієздатності, якщо вона фактично жива. Однак цивільне законодавство позбавляє спадкоємців такої особи права відчувувати її майно протягом п'яти років. Така заборона вноситься до Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна. Заборона встановлюється з метою забезпечення інтересів і збереження майна фізичної особи, яка оголошена померлою, у разі якщо вона насправді жива і з'явиться у місці свого проживання, або ж буде отримано відомості про таку особу [4, с. 290–291].

Оголошення особи померлою, засноване на презумпції її смерті, є юридичним фактом, що дає підставу для припущення про припинення цивільної правоздатності цієї особи. У разі, коли фізична особа, яка оголошена померлою, у дійсності є живою, вона не позбавляється правоздатності, однак юридичні наслідки оголошення її померлою діють скрізь, де немає відомостей про те, що ця особа жива. Це пояснюється тим, що правоздатність є певною суспільною властивістю, пов'язаною з життям людини. Оголошення людини померлою

засноване на презумпції її смерті. Тому її правоздатність вважається такою, що припинилася [5, с. 55].

Тобто судові рішення про оголошення фізичної особи померлою тягне за собою наслідки, аналогічні до тих, які виникають у разі настання смерті особи. Тому такі правові наслідки, встановлені статтею, варто розглядати як нестійкі, а такі, що будь-якого моменту можуть бути змінені або скасовані у разі появи особи (ст.ст. 47, 48 ЦК України).

Оголошення особи померлою варто відрізнити від процедури встановлення в судовому порядку факту смерті.

Виникнення, зміна чи припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб залежить від юридичних фактів, які потрібно підтвердити документами. Ці документи можуть бути втрачені, викрадені, загублені, пошкоджені чи знищені, або є інші обставини, які потребують визначеності з конкретними обставинами. «В окремому провадженні встановлення юридичних фактів є кінцевою метою судового розгляду» [6, с. 375]. «Відповідні правові наслідки наступають автоматично за межами судового процесу» [7, с. 470]. В окремому провадженні встановлення юридичних фактів допустимо тільки тоді, якщо неможливо отримати або відновити відповідні документи іншим шляхом (п.п. 8, 9 ч. 1 ст. 315 ЦПК України).

В порядку окремого провадження передбачено розгляд справ про встановлення факту смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті. Такий вид справ варто відрізнити від оголошення фізичної особи померлою. Основною відмінністю цих двох видів справ є те, що оголошення громадянина померлим базується на презумпції його можливої смерті і відсутності яких-небудь доказів щодо цього, а встановлення факту смерті – на доказах його смерті. Крім того, при оголошенні громадянина померлим днем його смерті вважається день набуття чинності рішенням суду, а в деяких випадках – день його ймовірної загибелі. При встановленні факту смерті днем смерті вважається день фактичного її настання [2, с. 175]. Так, якщо буде встановлено, що особа, яка зникла, була пасажиром судна, що затонуло, але при цьому її не було знайдено ні серед загиблих, ні серед тих, хто вижив, то її варто оголошувати померлою. Але якщо за таких самих обставин є свідки загибелі особи, тоді треба встановлювати факт смерті [4, с. 291].

В останньому разі заінтересовані особи звертаються до суду внаслідок того, що орган РАЦС відмовляє в реєстрації юридичного факту смерті, незважаючи на те, що є докази настання смерті особи в певний час і за певних обставин. Оголошення ж особи померлою, як вже підкреслювалося, засновується не на факті смерті, а на його презумпції.

Документом, який підтверджує факт оголошення особи померлою, є свідоцтво про смерть, видане РАЦС на підставі відповідного судового рішення, а не саме рішення суду, на підставі якого видається таке свідоцтво (абз. 1 п. 6 розд. I Правил реєстрації актів громадянського стану в Україні).

Відповідно до ч. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31 березня 1995 р., заяви про встановлення факту смерті особи в певний час приймаються до провадження суду і розглядаються за умови подання заявниками документів про відмову органів реєстрації актів громадянського стану в реєстрації події смерті. Заявник зобов'язаний обґрунтувати свою заяву посиланнями на докази, що достовірно свідчать про смерть особи у певний час і за певних обставин.

Встановлення із зазначених підстав факту смерті відрізняється від встановлення факту реєстрації смерті та від оголошення особи померлою, які провадяться за правилами різних глав Цивільного процесуального кодексу України.

На відміну від факту смерті особи, який встановлюється судом за умови підтвердження доказами, що ця подія мала місце у певний час та за певних обставин, громадянин може бути оголошений у судовому порядку померлим у разі встановлення обставин, зазначених у ст. 46 Цивільного кодексу України, на підставі яких суд робить вірогідне припущення про смерть громадянина, коли немає доказів про факт його смерті. У цих справах суд визнає днем смерті громадянина, оголошеного померлим, день його гаданої смерті, якщо він пропав безвісти за обставин, які загрожували смертю або давали підстави припускати його загибель від пев-

ного нещасного випадку, а в інших випадках днем смерті вважається день набрання законної сили рішення суду про оголошення громадянина померлим.

З усього вищевикладеного постає питання: чи все ж таки це тотожні поняття чи вони мають суттєві відмінності?

1. *Поняття.* При аналізі цивільного та цивільно-процесуального законодавства, а саме ст. 46 Цивільного кодексу України «Оголошення фізичної особи померлою» та п. 9 ч. 1 ст. 315 Цивільного процесуального кодексу України «Розгляд судом справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення», впливає, що і в разі оголошення особи померлою і в разі встановлення факту смерті особи збігаються можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

2. *Повноваження державних органів, які мають право встановлювати факт смерті особи.* Відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 315 Цивільного процесуального кодексу України передбачається, що суд розглядає справи про встановлення факту смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті.

Згідно із ч. 1 розд. 5 Правил реєстрації актів громадянського стану в Україні підставою для державної реєстрації смерті є: а) лікарське свідоцтво про смерть; б) фельдшерська довідка про смерть; в) лікарське свідоцтво про перинатальну смерть; г) рішення суду про оголошення особи померлою; г) рішення суду про встановлення факту смерті особи в певний час; д) повідомлення установи виконання покарань або слідчого ізолятора, надіслане разом із лікарським свідоцтвом про смерть тощо. Цей перелік, згідно з Правилами, є вичерпним. Але орган державної реєстрації актів цивільного стану може і не здійснити проведення такої реєстрації, якщо це неможливо і на прохання заявника складає письмову відмову у проведенні державної реєстрації смерті. Така відмова, мабуть, має ґрунтуватися на відсутності відповідних документів, що встановлюють факт смерті фізичної особи, але знову-таки законодавством не передбачено, що у разі написання такої відмови на прохання заявника вона має містити причини такої відмови.

На нашу думку, встановити факт смерті (біологічної смерті) фізичної особи можуть тільки особи, які мають медичну освіту, а саме лікарі. Як судді можуть це зробити? Чи є у них на те відповідні повноваження? Вважаємо, що судді такого робити не можуть та не наділені такими повноваженнями.

3. *Процес доказування та докази.*

У разі аналізу коментарів (див. вище) і цивільно-процесуального законодавства при встановленні факту смерті фізичної особи треба в заяві посилатися на докази, що підтверджують такий факт (п. 3 ч. 1 ст. 318 Цивільного процесуального кодексу України).

Відповідно до ст. 76 Цивільного процесуального кодексу України, доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами: 1) письмовими, речовими і електронними доказами; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків.

У разі аналізу ст. 306 ЦПК України в заяві про оголошення особи померлою треба не вказувати на докази, а зазначити обставини, що дають підставу припускати загибель фізичної особи від певного нещасного випадку. Але, відповідно до ч. 1 ст. 308 ЦПК України, є вказівка на те, що у разі оголошення особи померлою суд розглядає справу за участю свідків. А як нам відомо, це один із видів доказів.

Тобто виходить, що і в разі оголошення фізичної особи померлою, і у разі встановлення факту смерті особи мають подавати докази до суду (ч. 1 ст. 308 та п. 3 ч. 1 ст. 318 ЦПК України).

4. *Мета постановлення такого рішення.*

При процесуальному порядку встановлення факту смерті фізичної особи і оголошення її померлою, потрібно заявникові вказувати на мету постановлення того чи іншого рішення

(ст. 306 і п. 1 ч. 1 ст. 318 ЦПК України). А мета, мабуть, одна і та сама, що і при оголошенні фізичної особи померлою і при встановленні факту смерті особи.

Тобто можна стверджувати, що і в даному випадку ці інститути суттєво не відрізняються.

5. Питання щодо правових наслідків оголошення фізичної особи померлою та встановлення факту смерті особи.

Згідно зі ст. 47 ЦК України, правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті.

Щодо правових наслідків встановлення факту смерті особи, то законодавством вони як такі не передбачені. Тому ми вважаємо, що вони збігаються із правовими наслідками оголошення фізичної особи померлою. Адже якщо до суду не будуть подані відповідні підтвердуючі документи щодо факту смерті особи (з медичних установ), а сам суддя такий факт встановити не може, то і він не зможе підтвердити факт такої смерті. Навіть, якщо і будуть свідки як доказ, то де гарантія того, що вони не зацікавлені в прийнятті рішення про факт смерті особи. Яка б особа захотіла брати на себе відповідальність про прийняття рішення про встановлення факту смерті особи? Також варто звернути увагу і на те, що законодавством не передбачені правові наслідки появи особи, щодо якої встановлено факт смерті, на відміну від оголошення особи померлою. З приводу майна особи щодо встановлення факту смерті, то, мабуть, доцільно би було застосувати норми законодавства, що стосуються оголошення особи померлою, зокрема відкривається спадщина, відбувається перехід майна до правонаступників. Спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини. Нотаріус, який видав спадкоємцеві свідоцтво про право на спадщину на нерухоме майно, накладає на нього заборону відчуження.

Висновки. На нашу думку, оголошення фізичної особи померлою і встановлення факту смерті особи суттєвих відмінностей не мають. Вони розглядаються в одному провадженні, а саме в окремому, сторони процесу однакові, заява має містити тотожні реквізити, при розгляді таких справ суд має звертати увагу на докази, підстави та мета прийняття таких рішень збігаються, правові наслідки прийняття таких рішень тотожні.

З вищевикладеного випливає, що і оголошення особи померлою, і встановлення факту смерті особи поняття майже тотожні. Тому, на нашу думку, пункти статті, які стосуються встановлення факту смерті особи, а саме п. 8, 9 ч. 1 ст. 315 ЦПК України, треба виключити з цивільно-процесуального законодавства (ще й тому, що такий інститут не передбачений цивільним правом та законодавством), а такі справи треба розглядати в окремому провадженні про оголошення особи померлою.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-41. Ст. 356.
2. Гражданское право: учеб.: в 3 т. / Е.Н. Абрамова, Н.Н. Аверченко, Ю.В. Байгушева и др.; под ред. А.П. Сергеева. М.: ТК Велби, 2008. Т. 1. 774 с.
3. Цивільний процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та доповн. станом на 18 січня 2018 р.: Офіц. текст. К.: Алерта, 2018. 240 с.
4. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика. 3-є вид., переробл. і доповн. К.: Юрінком Інтер, 2010. 976 с.
5. Цивільний кодекс України: Коментар / За заг. ред. Є.О. Харитонов, О.М. Калітенко. Одеса: Юридична література, 2004. 678 с.
6. Зейкан Я.П. Коментар Цивільного процесуального кодексу України / 2-ге вид., доп. К.: Юридична практика, 2007. 592 с.
7. Гражданский процесс / Под ред. В. Яркова. М., 2004. 873 с.

